

Vergaderjaar 2006–2007

30 800 VII

Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (VII) voor het jaar 2007

Nr. 19

VERSLAG VAN EEN ALGEMEEN OVERLEG

Vastgesteld 28 november 2006

De vaste commissie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties¹ heeft op 31 oktober 2006 overleg gevoerd met minister Nicolai voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties over:

- **de brief d.d. 30 oktober 2006 inzake stemmachines (30 800 VII, nr. 10).**

Van dit overleg brengt de commissie bijgaand beknopt verslag uit.

Vragen en opmerkingen uit de commissie

De heer **Irrgang** (SP) vindt het een verstandig besluit dat de in 28 gemeenten afgekeurde stemcomputers niet worden gebruikt. Hoe is het mogelijk dat een actiegroep de overheid moest wakker schudden omdat het hart van de democratie, vrije verkiezingen waarbij het stemgeheim verzekerd is, onvoldoende veilig was? Het is een afgang dat de bewindsman drie weken voor de verkiezingen het rode potlood moet laten terugkeren. Zijn voorganger, de heer Pechtold, antwoordde in 2005 op schriftelijke vragen van de SP-fractie dat fraude met stemcomputers onmogelijk is. 90% van de stemcomputers is van een ander type dan de nu verboden Sdu-computers. De minister schrijft dat een oplossing voor de beveiliging van het stemgeheim bij deze computers binnen handbereik is. Wanneer is daarover zekerheid en hoe wordt de Kamer daarover geïnformeerd? Wat wordt bedoeld met de formulering dat het stemgeheim dan niet meer op eenvoudige wijze kan worden gekraakt? Wordt dit dan ook voor de heer Gonggrijp minder eenvoudig? De straling van de Nedap-computers zou binnen een paar meter blijven. Wordt een ander type, waarvan de stralingsafstand 25 meter zou zijn, nog door de AIVD onderzocht of is hiervoor een oplossing binnen handbereik?

De heer Irrgang wil duidelijkheid hebben over de wijze waarop het stemgeheim verzekerd is als Nedap-computers worden gebruikt. Mogen stemcomputers uit Duitsland worden gebruikt? Naar verluidt zullen in Tilburg een oud type stemcomputers, zogenoemde stem-pc's met een floppy-drive, worden gebruikt. Via een floppydrive kan gemakkelijk nieuwe software worden geïnstalleerd met alle risico's van dien. Zijn deze computers voldoende veilig? Het vierde type machine, waarover in de brief sprake is, is nog niet door TNO en AIVD getest. Hoe ver reikt de straling van dit type? Hoe veilig is de staalraadverzegeling?

¹ Samenstelling:

Leden: Kalsbeek (PvdA), Noorman-den Uyl (PvdA), voorzitter, Van Beek (VVD), ondervoorzitter, Van der Staaij (SGP), Wilders (Groep Wilders), De Pater-van der Meer (CDA), Duyvendak (GroenLinks), Spies (CDA), Sterk (CDA), Van der Ham (D66), Algra (CDA), Haverkamp (CDA), Van Fessem (CDA), Smilde (CDA), Straub (PvdA), Nawijn (LPPF), Boelhouwer (PvdA), Dubbelboer (PvdA), Hermans (LPPF), Griffith (VVD), Nijs (VVD), Irrgang (SP), Meijer (PvdA), Özütoğ (GroenLinks), Wagner (PvdA).

Plv. leden: Klaas de Vries (PvdA), Fierens (PvdA), Weekers (VVD), Slob (ChristenUnie), Szabó (VVD), Rambocus (CDA), Van Gent (GroenLinks), Çörüz (CDA), Van As (LPPF), Van Haersma Buma (CDA), Koşer Kaya (D66), Eski (CDA), Knops (CDA), Van Bochove (CDA), Van Hijum (CDA), Hamer (PvdA), Leerdam (PvdA), Wolfsen (PvdA), Van der Sande (VVD), Kant (SP), Tjon-A-Ten (PvdA), Halsema (GroenLinks), Dijsselbloem (PvdA), De Wit (SP) en Balemans (VVD).

De heer **Dubbelboer** (PvdA) merkt op dat in het verleden de diverse risico's rondom stemcomputers door het ministerie te lang zijn gebagatelliseerd. Trekt de bewindsman hieruit consequenties? In de brief van de minister staat dat het beeld dat op het scherm zichtbaar is voor de kiezer op grotere afstand kan worden afgelezen. Verder is af luisteren mogelijk omdat per kieslijst een ander signaal kan worden opgevangen. Op grotere afstand kunnen dus het stemgedrag en de persoon die gestemd heeft worden nagegaan. De Sdu-directievoorzitter zegt in de media dat hem niet gevraagd is of er nog aanpassingen van de computers mogelijk zijn. Wat zijn de financiële en juridische aspecten van deze kwestie? De Sdu beweert dat aan de gestelde eisen is voldaan. Drie van de vier Nedap-types zijn goedgekeurd. Hoe ver reikt de stralingsafstand van deze machines? Is het vierde type machine al onder de loep genomen? Om hoeveel machines gaat het in het totaal als blijkt dat ook het vierde type machine wordt afgekeurd? Komt het op 22 november in orde? Is er een noodplan waarin staat waar stembussen of andere stemmachines vandaan kunnen worden gehaald? Is alles geregeld voor de verkiezingen van provinciale staten in 2007? In de externe commissie wordt gedebatteerd over de voor- en nadelen van stemmachines. De heer Dubbelboer wil dat hierbij ook de optie van herkenning wordt betrokken. Tot slot merkt hij op dat er geen nostalgisch verlangen naar de terugkeer van het rode potlood moet ontstaan, omdat uit de cijfers blijkt dat bij gebruik daarvan het aantal ongeldige stemmen veel hoger is dan bij het gebruik van stemmachines.

Ook mevrouw **Spies** (CDA) verlangt niet terug naar het rode stempotlood, maar helaas blijkt nu dat het stemgeheim onvoldoende gewaarborgd kan worden. Zij complimenteert de bewindsman met het feit dat hij op korte termijn het probleem in kaart heeft gebracht en doende is met het uitvoeren van oplossingen. Haar zorg is gericht op een goed verloop van de verkiezingen op 22 november. Kan worden gegarandeerd dat «alle konijnen uit de hoge hoed» tevoorschijn zijn gekomen? Zijn er op logistiek terrein nog problemen? Aan ieder alternatief voor stemcomputers moeten dezelfde veiligheidseisen worden gesteld. Midden-Limburg bijvoorbeeld kan de stemcomputers niet gebruiken terwijl men daar twee verkiezingen op een dag heeft, omdat er ook over herindeling wordt gestemd. Leidt dit tot extra complicaties? Liggen de beveiligingsmaatregelen die een aantal weken geleden zijn afgekondigd op schema? Een externe commissie zal nadere verbeteringen bekijken. Mevrouw Spies wil met het oog op de verkiezingen in maart 2007 een deadline afspreken. Op 1 februari 2007 moet het duidelijk zijn hoe in gemeenten op 7 maart 2007 gestemd wordt. In het vorige overleg is afgesproken dat de gehele gang van zaken met betrekking tot het gebruik van stemcomputers fundamenteel tegen het licht moet worden gehouden. Het gaat hierbij onder andere over een papertrail en het openbaar maken van broncodes. Is dit te realiseren voor de verkiezingen van provinciale staten? Kan de bewindsman toezeggen dat de genoemde zaken opgepakt worden en dat daarbij een relatie wordt gelegd met kiezen op afstand?

De heer **Szabó** (VVD) merkt op dat in 2005 door de heer Pechtold gemeld werd dat alles in orde was, maar nu blijkt dat dit niet het geval is. Deze minister grijpt daadkrachtig in. In zijn brief schrijft hij dat de Sdu-machines zijn afgekeurd en dat de Nedap-machines minder straling geven. Minder straling betekent niet automatisch veiliger. Kan de bewindsman hierop ingaan? Het is wellicht verstandig om nu al na te denken over een fallbackscenario. Wanneer worden de laatste onderzoeken afgerond? Hebben de gemeenten voldoende tijd om hun vervolgplannen uit te voeren? Is er voldoende materiaal, zoals potloden en stembussen, voorradig?

«Na afloop van de verkiezingen, maar uiteraard vóór de vaststelling van de uitslag van de verkiezingen door de Kiesraad, worden enkele honderden Nedap machines onderzocht op mogelijk misbruik. Ook zal uiteraard voor en tijdens de stemming elke machine, waarvan het vermoeden bestaat dat er misbruik van is gemaakt, worden onderzocht.» Aldus de brief van de minister. Waarom is er sprake van enkele honderden machines? Waarom wordt de steekproef niet uitgebreid? Hoe meet de minister een vermoeden van misbruik?

Mevrouw **Van Oudenallen** (Groep Van Oudenallen) complimenteert de bewindsman met zijn inzet. In het dossier van deze kwestie vond zij een brief aan TNO uit 2001 waarin staat dat een beeldscherm niet gemanipuleerd kan worden en dat een stemcomputer alleen bij verkiezingen mag worden gebruikt. Naar aanleiding van haar ervaringen bij een tv-programma waarin zij een stemcomputer mocht gebruiken, vraagt zij hoe deze vooroefening met een stemcomputer zich verhoudt tot het artikel 15A, tweede lid van artikel J, waarin staat dat dit soort computers alleen bij verkiezingen mag worden gebruikt. Ook blijkt uit de papieren dat TNO eenmaal per vier jaar één computer uit een aantal van tien controleert. Afgaande op de naïviteit die uit deze papieren blijkt, vraagt zij of misbruik mogelijk is. Misschien moet men, gelet op de uitslag van de laatstgehouden gemeenteraadsverkiezingen, de Kroon erbij halen en moet deze uitslag worden afgekeurd omdat de werking van de machines niet kan worden goedgekeurd. Waarop heeft de AIVD nog meer gecontroleerd? Is er nog meer uitgekomen wat niet prettig is, gelet op de komende verkiezingen? Moeten de verkiezingen op 22 november wel doorgaan? Nu worden problemen met stemmachines geconstateerd en hoopt men dat het wel goed gaat, maar wordt er wel een beeld afgegeven dat voldoende vertrouwen wekt? Wat is de rol van de burgemeesters op dit terrein? Zij hebben onder anderen de plicht dat de computers veilig worden opgeslagen. Heeft geen der burgemeesters hierover ooit vragen aan de minister gesteld?

De heer **Van der Staaij** (SGP) steunt de maatregelen die de minister heeft getroffen. Het was een vergaande stap om op dit moment de goedkeuring voor bepaalde stemmachines alsnog in te trekken. Hoe is het mogelijk dat voor deze machines eerder wel goedkeuring is verleend? Is de checklist hiervoor bij de tijd? Is voldoende kritisch tegenspel georganiseerd bij het vaststellen van de eisen waaraan zo'n machine moet voldoen? Wanneer komt er duidelijkheid over de testresultaten van de Nedap-machines? Is voor de Sdu-machines definitief het doek gevallen? Is gewaarborgd dat logistiek alles op tijd geregeld is?

Ook de heer **Duyvendak** (GroenLinks) vindt dat de betrouwbaarheid van de uitslag van de verkiezingen en het stemgeheim tot de essentie van de democratie behoren en boven iedere twijfel verheven moeten zijn. De reacties op de berichtgeving van de actiegroep werden aanvankelijk lacherig ontvangen, maar het blijkt, zo kort voor de verkiezingen, om een zeer serieuze kwestie te gaan. De bevindingen van de actiegroep zijn pijnlijk en nu moet geprobeerd worden om zo snel mogelijk orde op zaken te stellen. Ook de heer Duyvendak vindt dat de heer Pechtold eerder daadkrachtiger had moeten optreden. Hij heeft dure tijd laten verlopen waardoor men nu weinig tijd heeft om een oplossing te vinden. Hoe komt het dat de problemen met de Sdu-computer zo laat ontdekt werden? Is hier nooit naar gekeken? Is het intrekken van de vergunning onomkeerbaar? Het is te hopen dat er in dit geval geen beroepsprocedure voor de Sdu openstaat, zodat deze computers alsnog kunnen worden gebruikt. Was fraude met deze computer mogelijk? Zit bij het alternatief dat voor die 10% gevonden is een optie voor het gebruik van andere

bijvoorbeeld buitenlandse stemcomputers waaraan ook strenge eisen moeten worden gesteld?

De minister heeft adequaat gehandeld, maar hij is er nog niet. De Nedap-computer zou minder straling geven, maar kan deze computer absoluut niet worden «afgeluisterd»? De formulering dat een handoplossing binnen handbereik is maar dat er nog getest moet worden, vindt de heer Duyvendak niet overtuigend. Kan de minister de TNO-steekproeven en -testrapporten over het vervangen van chips in Nedap-computers ter inzage geven? Kan de minister de Kamer vertrouwelijk inzage geven in de inmiddels getroffen maatregelen, zodat zij zelf kan beoordelen of eventuele risico's aanvaardbaar zijn?

De heer **Van der Ham** (D66) vindt het goed dat de bewindsman snel heeft ingegrepen. In zijn brief schrijft de minister dat er geen reden is om te twifelen aan de betrouwbaarheid van de uitslag van de verkiezingen, maar het gaat nu over het stemgeheim. De minister voorkomt dat mensen die kwaad willen dat ook kunnen uitvoeren. Omdat het om een klein aantal afgekeurde computers gaat, moet het probleem na de getroffen maatregelen niet overdreven worden.

In Tilburg schijnt het oude RS-vote systeem te worden gebruikt. Hoe beoordeelt de minister de veiligheid van deze machine? Drie van de vier modellen zijn onderzocht. Welke drie modellen waren dit? Is het onderzoek naar het vierde model op tijd afgerond? De Sdu-machines voldoen niet aan de grondwettelijke eisen hoewel deze door TNO zijn goedgekeurd. Dekken de normen en eisen waaraan TNO toetst de wettelijke lading? Zit daar een probleem waar de eerdere tekortkomingen bij het ministerie van BZK op terug te voeren zijn? Acht de bewindsman het lenen van stemcomputers uit het buitenland in overeenstemming met de Nederlandse wet?

Antwoord van de minister

De **minister** dankt de Kamer voor de ondersteuning van zijn maatregelen. Hij is de actiegroep erkentelijk voor het feit dat er aandacht op de problemen is gevestigd. Geen der betrokkenen, inclusief het ministerie, heeft zich op tijd gerealiseerd dat de techniek inmiddels zo ver is voortgeschreden dat de stemcomputers op een relatief gemakkelijke manier kunnen worden afgeluisterd. Het voortdurend aanscherpen van de normen waaraan TNO toetst, valt onder de verantwoordelijkheid van de bewindsman en de leverancier. De bewindsman wil echter geen zwarte pietten uitdelen. Hij concentreert zich nu op het goed laten verlopen van de verkiezingen. Hij steekt de hand in eigen boezem en zal ook wat het vervolg betreft bezien welke garanties verkregen kunnen worden, zodat ook bij nieuwe verkiezingen adequaat aan de technische eisen kan worden voldaan. Er is geen enkele aanwijzing dat bij eerdere verkiezingen misbruik van gegevens is gemaakt. Derhalve is er geen reden om te twifelen aan de betrouwbaarheid van eerdere uitslagen. Het is de verantwoordelijkheid van de gemeenten om bij incidenten op te treden.

De Sdu is bijtijds geïnformeerd. Uiteraard is overleg gevoerd met de Sdu over de vraag of op tijd gegarandeerd kon worden dat de problemen ondervangen konden worden, maar dat is niet gebeurd. De bewindsman realiseert zich overigens terdege dat de gemeenten door zijn besluit met een groot praktisch probleem worden opgezadeld. Politiek gezien is het proces onomkeerbaar, omdat de machines niet meer gebruikt worden. De bewindsman heeft nu geen garanties en het is te kort dag om te besluiten alsnog met Sdu-machines te werken. De kwestie wordt financieel en juridisch met de Sdu afgewikkeld.

De bewindsman waardeert de opstelling van de gemeenten die druk doende zijn met het treffen van maatregelen. Op zijn ministerie is reeds een projectorganisatie doende die alle gemeenten, indien nodig, onder-

steunt. De kosten komen voor rekening van het Rijk. Er zijn vier type Nedap-machines, waarvan er drie gecontroleerd zijn. Het stralingsbereik van de Sdu-machines is 40 meter. Met vrij eenvoudige apparatuur kan binnen deze afstand zelfs op het scherm van de stemcomputer het stemgedrag worden afgelezen. Het stralingsbereik van de drie Nedap-machines die inmiddels bekeken zijn, is ongeveer maximaal vijf meter, de ruimte van een stembureau zélf. De bewindsman heeft geen aanwijzing dat het stralingsbereik van het vierde type machine anders is. Het gaat hierbij om 200 machines. De straling hiervan is anders. De heer Gonggrijp heeft al op de tv laten zien hoe gemakkelijk het is om met diacrische tekens het probleem te ondervangen. De straling betreft echter niet alleen de diacrische tekens, het gaat ook om de sterkte van de straling en de apparatuur die voor het aflezen nodig is. Zwakke straling kan inderdaad met meer geavanceerde apparatuur binnen een afstand van vijf meter worden opgevangen, maar dan moet men zich met deze apparatuur langdurig in een stembureau ophouden. Zo'n actie zal binnen een stembureau opvallen en daar zal tegen worden opgetreden. Een garantie van 100% kan echter niet worden gegeven. De ondernomen acties en maatregelen moeten gezien worden binnen de proporties van de betrouwbaarheid die geboden kan worden.

De bewindsman heeft het vierde type nog niet goedgekeurd, maar bij de drie types is een oplossing voor de gesignaleerde problemen eenvoudig aan te brengen. AIVD en TNO hebben al geconstateerd dat de oplossing adequaat is. De bewindsman wil de Kamer voor het weekend definitief berichten of zijn beeld van de Nedap-machines met de laatste controles wordt bevestigd.

Naar alle gemeenten gaat een nadere instructie uit betreffende de verantwoordelijkheden van de leden van het stembureau. Ook de politie zal extra opletten. Tevens vindt overleg met het OM plaats over lijk-opstukbeleid. Het is mooi dat de groep-Gonggrijp een signaal heeft afgegeven waarna maatregelen getroffen konden worden, maar schending van het stemgeheim is strafbaar. Het vraagstuk rondom beveiliging, betrouwbaarheid en controle zal door de onafhankelijke commissie worden meegenomen, evenals de vraag op lange termijn over het kiezen per internet. Ook zal deze commissie moeten bezien of aanscherping van de regeling goedkeuring stemmachines uit 1997 nodig is. Voor een goed verloop van de verkiezingen van de provinciale staten zal deze commissie zich moeten concentreren op de vraag welke voorzieningen op korte termijn daarvoor nodig zijn.

Er is gesproken over alternatieve stemmachines te Tilburg, maar deze voldoen niet aan de eisen. De 35 gemeenten kunnen of met het rode potlood stemmen of met een nadere Nedap-machine. Nedap beziet hoeveel machines op tijd gereed kunnen zijn. Het gaat daarbij om maximaal 500 tegenover 1200 Sdu-machines. Dit betekent dat in ieder geval Amsterdam met het rode potlood moet stemmen omdat daar al meer dan 500 stembureaus zijn. Een groot deel van de overige gemeenten kan, als zij dat wil, met een andere Nedap-machine stemmen. Het is de keuze van de gemeente of men met het potlood of met een stemmachine laat stemmen. Verdeling van de goedgekeurde stemmachines over de gemeenten vindt in goed overleg plaats. Er is geen wettelijk bezwaar tegen het gebruik van machines uit Duitsland. Wel moeten deze machines op dezelfde manier als de andere verzegeld en gecontroleerd worden. Na overleg met de gemeenten blijkt dat ze ervan overtuigd zijn dat ze de termijn halen. Waar nodig zal het ministerie een bijdrage leveren. Het stemgeheim is wezenlijk, maar heeft niet te maken met de betrouwbaarheid van de uitslag. De uitvoering van de maatregelen – controle machines, aanbrengen van chips, verzegeling, enzovoorts – ligt op schema. Bij twijfel over de verzegeling zorgt een vliegende brigade voor een oplossing. Ook de maatregelen die de gemeenten moeten nemen, liggen op schema. De check van TNO past in dit beeld. Uiteraard is de

bewindsman terughoudend bij het verstrekken van vertrouwelijke informatie. Meer openheid over technieken geeft immers mensen nieuwe mogelijkheden om daaraan te sleutelen. Als de Kamer vertrouwelijke informatie wil hebben, is het de grondwettelijke plicht van de bewindsman deze te verstrekken, tenzij het belang van de Staat in het geding is.

De minister neemt de oproepen ten aanzien van de toekomst ter harte. De externe commissie zal zo spoedig mogelijk een uitspraak moeten doen over de vraag wat nodig is voor de komende verkiezingen voor provinciale staten.

Meer landen werken met stemmachines. Zij hebben óf deze problemen niet onderkend óf daarvoor geen maatregelen getroffen. De bewindsman concludeert dat Nederland vooroploopt met de thans ondernomen stappen. Als blijkt dat het vierde type onvoldoende volgens de huidige normen kan worden beveiligd, zal de bewindsman maatregelen nemen.

Toezeggingen

- de bewindsman heeft vóór het weekend meer informatie aan de Kamer toegezegd over het verloop en over wat eventueel nog meer nodig is;
- de bewindsman zal bezien welke schriftelijke informatie hij op het punt van de beveiliging vertrouwelijk ter inzage kan geven; daartoe wacht hij nadere vragen uit de procedurevergadering af.

De voorzitter van de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,
Noorman-den Uyl

De griffier van de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,
De Gier